

Siblings of Children with Special Needs in the Context of Inclusive Counseling and Guidance Services

Mehmet Cemal YILDIZ ^a

ABSTRACT

The problems experienced by children with special needs affect all individuals in the family. Parents and especially mothers experience problems such as the education, treatment and rehabilitation of their children with these special needs and try to cope with these problems. Psychological counselors and other mental health professionals who offer psychological help in this process mainly carry out support work for individuals and parents with special needs. But the siblings of children with special needs in the family are often forgotten and the problems they experience are ignored. However, these children experience a number of social and emotional problems, feel alone and need help. First of all, the most easily accessible places of this help are schools. Psychological counselors working in schools should be aware of the problems these children are experiencing and develop a number of intervention strategies to help these children cope with their problems.

Article Info

Keywords:

Children of special needs,
Siblings,
School counselor.

Article history:

Received: 05.11.2020

Accepted: 29.12.2020

Published: 31.12.2020

Kapsayıcı Psikolojik Danışma ve Rehberlik Hizmetleri Bağlamında Özel Gereksinimli Çocukların Kardeşleri

ÖZ

Özel gereksinimli çocukların yaşadıkları sorunlar, aile içerisindeki tüm bireyleri etkilemektedir. Ebeveynler ve özellikle anneler özel gereksinimli çocuklarının eğitimi, tedavisi ve rehabilitasyonu gibi konularda sorunlar yaşamakta ve bu sorunlarla baş etmeye çalışmaktadırlar. Bu süreçte psikolojik yardım sunan psikolojik danışmanlar ve diğer ruh sağlığı uzmanları daha çok özel gereksinimli bireye ve onların ebeveynlerine destek çalışmaları yürütmektedir. Ancak aile içerisinde özel gereksinimli çocukların kardeşleri çoğu zaman unutulmakta ve yaşadıkları sorunlar görmezden gelinmektedir. Oysaki bu çocuklar bir takım sosyal ve duygusal sorunlar yaşamakta, kendilerini yalnız hissetmekte ve yardıma ihtiyaç duymaktadır. Bu yardımın öncelikle en kolay ulaşılabilir mekânları okullardır. Okullarda çalışan psikolojik danışmanların, bu çocukların yaşadıkları sorunlar hakkında bilgi sahibi olmaları ve bu çocukların sorunları ile başa çıkmalarına yardımcı olacak bir takım müdahale stratejilerini geliştirmeleri oldukça önemlidir. Bu çalışmada özel gereksinimli çocukların kardeşlerinin yaşadıkları psiko-sosyal sorunlar açıklanmış, psikolojik danışmanların, çocukların bu sorunlarla baş etmede yardım edebilecekleri çeşitli grupla psikolojik danışma ve psiko-eğitim çalışmalarına ilişkin örnekler verilmiştir.

Makale Bilgileri

Anahtar kelimeler:

Özel gereksinimli çocuklar,
Kardeşler,
Okul Psikolojik danışmanı

Zaman Çizelgesi:

Geliş Tarihi: 05.11.2020

Kabul Edilme Tarihi: 29.12.2020

Yayınlanma Tarihi: 31.12.2020

Giriş

Dünyada her geçen gün özel gereksinimli bireylerin sayısında artış olmaktadır. Bu artış hem özel gereksinim kavramının genişlemesiyle hem de bu konuda eğitim, bilim, sağlık vb. alanlarda yapılan çalışmaların artması ile ilgilidir. Özel gereksinimli bireyler, yaşadıkları erişilebilirlik problemleri, yeterli destek hizmetinin sağlanamaması ve sosyal kabul problemleri gibi birçok sorunla karşı karşıya kalmaktadırlar. Diğer yandan bu sorunlarla baş etmesi gereken sadece özel gereksinimli bireylerin kendileri değildir. Onların aileleri de bu sorunlardan payını almaktadır (Byrne ve Cunningham, 1985). Aileler bu durumlarla nasıl baş edeceklerini çoğu zaman bilememekte ve kaygı, depresyon, öfke vb. psikolojik sorunlar yaşayabilmektedirler (Çiğerli vd., 2014; Özmen ve Çetinkaya, 2012; Palancı, 2018; Uğuz vd., 2004). Literatürde birçok çalışma özel gereksinimli çocukların ebeveynlerine ve hatta onların annelerine yönelik yapılmıştır. Bu çocukların bakım yükünün büyük kısmının annede olması çalışmaların yoğunluğunun bu alana kaymasına neden olmuştur. Ancak aile bir sistem olarak düşünüldüğünde, ailede özel gereksinimli bir çocuğun varlığı bu sistemdeki tüm bireyleri etkileyecektir. Bu olumlu ya da olumsuz etkilerden diğer kardeş ya da kardeşler de payını alacaklardır. Bu bakış açısıyla bakıldığında özel gereksinimi olan çocukların kardeşlerinin de birçok duygusal ve davranışsal sorun yaşamaları olasıdır (Naylor ve Prescott, 2004; Walton ve Ingersoll, 2015). Bu sorunlar dışsallaştırma ve içselleştirme sorunlarından tutun, aile sistemi içerisinde özel gereksinimli çocuğa odaklanılmasından kaynaklı kardeşlerin ilgi eksikliği yaşamaları, ebeveynin her şeyi ile "normal" olan bu çocuktan beklentilerinin çok yüksek olması, duygusal ihtiyaçlarının karşılanmaması, sosyal uyum problemleri ve ebeveynleşme problemlerine kadar birçok risk faktörünü barındırmaktadır. Bu nedenle birçok ülkede kardeş destek grupları, kardeşlere yönelik psikolojik yardım programları, rehabilitasyon ve okul danışmanlığı kapsamında verilebilmektedir. Ancak bizim ülkemizde bu tür çalışmalara ya da kuruluşlara rastlamak pek olası değildir. Okullarda çalışan uzmanların ve öğretmenlerin, bu kardeşlerin içinde buldukları duygusal, davranışsal ve psikolojik özelliklerinin farkında olmaları, önleyici ve müdahale edici çalışmalar yapmaları oldukça önemli bir konudur.

Okul psikolojik danışmanları Kapsamlı Gelişimsel Psikolojik Danışma ve Rehberlik Hizmetleri bağlamında, okuldaki sadece psikolojik açıdan sorun yaşayan öğrencilere değil, bütün olarak öğrencilerin tamamına hizmet vermektedirler. Okul PDR hizmetleri ve kapsayıcı eğitim yaklaşımı, birbirini tamamlayan, bazen iç içe geçen ve birlikte yürüyen ayrılmaz bir bütün oluşturmaktadırlar (Gökmen, 2020). Bu anlamda özel gereksinimli öğrencilerin kardeşleri ile ilgili yapılacak psikolojik yardım çalışmaları da kapsayıcılığı arttıracak ve bu öğrencilerin iyi oluşlarına hizmet edecektir.

Kardeş ilişkileri

Kardeş ilişkileri ve bu ilişkilerin bireylerin gelişimine etkisi, aile dinamikleri açısından önemli bir konudur. Kardeş ilişkileri üzerine odaklanan çalışmalar pek fazla değildir. Bu konu ile ilgili literatürde adı geçen kuramcılardan biri Alfred Adler'dir. Adler, kardeşler arasındaki ilişkilere ve kardeşlerin doğum sırasına önem vermiş, bunun bireyin kişilik gelişiminde önemli etkileri olduğunu düşünmüştür (Corey, 2008). Adler doğum sırası ve kardeş ilişkilerini şu şekilde açıklamıştır:

“En büyük çocuk, bir süre tektir ve bütün ilgiyi üzerinde hisseder. Hep önde olma isteği ve çok çalışması, en belirgin özelliğidir. Ancak bir kardeşi olduğunda kendini ilgi odağının dışında hissetmeye başlar. İkinci çocuk ise, kendinden önceki çocuk ile sürekli bir yarışmanın içerisinde kendini bulur. Büyük çocuğun eksikliklerini bulmaya çalışır, övgü ve takdir toplamanın her yolunu deneme eğilimindedir. İkinci çocuk genelde ilk çocuğun tam tersi özellikleri gösterebilir. Ortanca çocuk, arada kalmışlık duygusunu çok fazla hisseder ve bu durumun altında ezilir. En küçük çocuk, her zaman ailenin en küçüğü ve bebeğidir. En küçük çocuklar, kendi özgün yollarına gitme eğilimindedirler” (Corey, 2008, s.113-114).

Adler’e göre kardeşler arasındaki rekabetin ve çatışmanın azaltılmasının yolu, her kardeşin kendini bireyselleşme açısından farklı hissetmesi, farklı nitelikler geliştirmesi ve kendine özgü yaşam biçimleri seçmesidir (McHale vd., 2012). Adler’in psikolojik uyumda kardeş ilişkilerinin rolüne dair hipotezleri, daha sonraki araştırmacılar tarafından da desteklenmiştir (McHale vd., 2012).

Etyolojik ve psikanalitik açıdan iki temel yaklaşım kardeş ilişkilerinde önemlidir. Bunlar erken çocukluk deneyimleri ve sosyal davranışın uyarlanabilir olmasıdır. Erken çocukluk deneyimleri açısından Bryant ve Crockenberg (1980), anneler ve kız kardeşlerden oluşan çocukları arasındaki etkileşimin pro-sosyal davranışlara etkilerini incelemişlerdir. Anne ve çocukları arasındaki etkileşimde anti-sosyal davranışlarla düşük, sosyal davranışlarla ise yüksek düzeyde ilişki bulunmuştur. Çalışmadaki en önemli unsur ise yüksek derecede anti-sosyal ve pro-sosyal davranışların kardeş etkisiyle ilişkili olmasıdır.

Melanie Klein, erken dönem kardeşler arasındaki ilişkilerin bireyin diğer sosyal çevresiyle olan etkileşimini etkilediğini önemli bir çalışmayla ortaya koymuştur. Bu çalışmasında oyun tekniği ile elde ettiği sonuçlara dayanarak iyi bir “nesne” şekilde içselleştirilen kardeşin, o kişi için gelecekte de olumlu bir takım sosyalleşme ve psikolojik sonuçları olduğunu ancak çözülememiş ya da sorunlu kardeşlik ilişkileri yaşayan bireyin ise gelecekte bir takım sosyal ve kişisel problemler yaşayacağını ortaya koymuştur (Sherwin-White, 2014).

Kardeş ilişkilerine direk olarak odaklanan ve bu alanda kuşkusuz en önemli payı olan araştırmacı ise Judy Dunn’dır (Dunn, 2014; Gass vd., 2007). Dunn (2014) kardeşlerle ilgili yaptığı çalışmalarda üç temel soruya odaklanmıştır. Bunlardan ilki, kardeşler birbirlerinin gelişimini ne derece ve ne kadar zaman boyunca etkiler? İkincisi, neden bazı kardeşler çok iyi geçinirken diğerleri sürekli anlaşmazlık ve kavga içerisinde? Genetik materyalin %50 si paylaşıyorken neden birbirlerinden farklı kişilik özellikleri gösteriyorlar? Üçüncüsü diğer insanlarla ilişkilerin gelişiminde kardeş ilişkilerinin kalitesinin ne gibi bir etkisi vardır?

Dunn ve arkadaşları, bu sorulara cevap ararken kapsamlı, uzun yıllara dayanan ve özellikle boylamsal çalışmaları tercih etmiştir (Beardsall ve Dunn, 1992; Brown ve Dunn, 1996; Deater-Deckard ve Dunn, 2002; Dunn ve McGuire, 1992; Gass vd., 2007). Stresli yaşam olayları yaşayan çocuklar için pozitif kardeş ilişkilerinin çocuk uyumu üzerindeki koruyucu etkisini incelemek için yapılan boylamsal araştırmasında Dunn (2014), annelerden stresli yaşam olayları ve çocuklarının uyumu hakkında rapor vermesini istemiştir. Büyük kardeşlerden ise kendileri ve hedef çocuklar arasındaki ilişkinin kalitesini değerlendirmesini istemiştir. Araştırmada pozitif kardeş ilişkilerinin,

stresli yaşam olaylarının yol açtığı içselleştirme sorunlarını azalttığı bulgulanmıştır. Olumlu kardeş ilişkilerinin bireylerin gelişiminde koruyucu bir faktör olduğu doğrulanmıştır (Gass vd., 2007). Yine Dunn ve Brown'ın (1996) 6 aylıktan başlayarak 6 yaşına kadar izledikleri, kardeşlerle yaptıkları boylamsal araştırmada, kardeş ilişkilerinin dil gelişimine, başkalarının duygularını tanıma ve anlama becerilerine anlamlı ve olumlu yönde katkı sağladığı bulunmuştur. Juddy Dunn'ı etkileyen en önemli araştırmacılardan Peterson'ın (Alloy vd., 1984) kardeşlerle ilgili yaptığı uzun yıllara yayılan çalışmasında, kardeş ilişkilerinde varolan düşmanlık ve çatışma davranışlarının, onların ileri yaşlardaki uyumunu ciddi anlamda etkilediğini ortaya çıkarmıştır. Büyük kardeşin küçük kardeşe okul öncesi dönemde uyguladığı düşmanca ve saldırganca davranışlar, küçük kardeşin gençlik döneminde çatışmaya eğilimli olmasına yol açabilir (Dunn, 1988, 2014).

Kardeşlik, kardeşlerin birbirlerinin dertlerini, içsel yaşantılarını, duygularını, eksikliklerini tanıma da en yakın ilişki biçimi olarak görülür. Bu durum onları, sosyal yaşama hazırlanmada da önemli şekilde etkiler. Her ne kadar orta yetişkinlik döneminde kardeşler arasındaki yakınlık azalsa da yaşlılığa doğru giden süreçte tekrar yakınlaşma ve iş birliği artmaya başlar. Yaşam süreci boyunca bizi etkileyen kardeş ilişkilerinin, özel gereksinimli bir kardeşle yaşanan ilişkilerde ne gibi etkileri olduğu önemli bir sorudur. İster istemez bireyin gelişiminde olumlu ve olumsuz katkıları olan bu deneyimin araştırılması önemini korumaktadır.

Aile bir sistemdir ve bu sistemler içerisinde alt sistemleri de barındırmaktadır. Bu anlamda tek başına kardeş ilişkilerinin bireye olan etkisini açık bir şekilde ortaya koymak zordur. Anne baba ve çocuklardan oluşan bu sistemde tüm sistem içerisindeki öğeler birbirini etkilemektedir (Minuchin, 1974).

Özel Gereksinimli Çocukların Ailelerinin Yaşadıkları Sorunlar

Özel gereksinimi olan çocukların ailelerinin tepkilerini açıklayan birçok model vardır (Ataman, 2003). Bu modellerden en çok bilineni aşama modelidir. Aşama modeli: şok, inkâr, suçlama, yas ve kabul aşaması şeklinde bir sıra ile devam etmektedir. İkinci model, sürekli üzüntü modelidir. Sürekli üzüntü modeli, ailelerin çoğu zaman kaygı ve üzüntü duydukları ancak bu durumun normal düzeyde kaldığı sürece kabul ve başa çıkma davranışlarının da gözlemlendiği bir modeldir. Üçüncü model, kişisel yapılanma modelidir. Bu modele göre ailelerin, çocuk konusunda daha o dünyaya gelmeden beklentileri, çocukla ilgili bilişsel yapıları, düşünceleri vardır. Bu düşünceler çocuğun özel gereksinimli olmasıyla birlikte yapısal olarak değişir ve yeniden bilişsel yapılanma içerisine girerler. Bu yeni bilişsel yapılanma, çocuğun yeni durumuna ve ailenin yeni sistemine uyum sürecini hızlandırmaktadır. Dördüncü model ise Çaresizlik, güçsüzlük ve Anlamsızlık modelidir. Bu modelde anne ve babalar, yakın ya da uzak çevrede bulunan akraba, arkadaş vb. kişilerin, özel gereksinimi olan çocuklarına olumlu ya da olumsuz bakış açılarından oldukça etkilenmektedirler. Çevrenin olumsuz, kabul edici olmayan, kendilerinden uzaklaştıkları bir sosyal çevrede aileler çaresiz ve güçsüz hissedeceklerdir (Ataman, 2003; Ünal, 2009).

Özel gereksinimli çocukların ailelerinin yaşadıkları sorunlar dört ana başlıkta incelenebilir. Bunlar Fareo (2015) tarafından sosyal, ekonomik, bilgisizlik ve psikolojik problemler olarak belirtilmiştir.

Sosyal problemler: Özel gereksinimli çocuğun bulunduğu ailelere toplumsal çevrenin bakışı çok önemlidir. Çevreden gelen dışlayıcı bakış açıları, çeşitli toplumlarda görülen gerçek dışı ve batıl inanışlar, diğer insanların acıma yüklü bakışları, engelli çocuğun zarar verebileceğine dair kaçınma davranışları, korku dolu bakışlar özel gereksinimli çocuğun ailesinin toplumsal ilişkilerden kaçınmasına neden olmaktadır (Çetin, 2018; Kandel ve Merrick, 2007).

Ekonomik problemler: Özel gereksinimli çocuğu olan aileler için çocuklarının bakımı, eğitimi, tedavisi vb. oldukça maliyetli bir durum yaratmaktadır. Her ne kadar devletlerin sosyal hizmet yardımları olsa da yeterli değildir (Oral vd., 2016).

Bilgisizlik: Hem eğitilmiş hem de eğitim düzeyi düşük ailelerin, çocuklarının engel durumları ve nedenleri, eğitim ihtiyaçları, terapi ve tıbbi yardım konularında yapılabilecekler konusunda yeterli bilgiye sahip olmamaları yaygın bir durumdur (Ciğerli vd., 2014; Fareo, 2015).

Psikolojik problemler: Anne-babalar, çocuklarının engelli olduğunu öğrendiklerinde, şok ve çaresizlik yaşamakta ancak bu duygular daha sonrasında kaygı, üzüntü ve çöküntü gibi psikolojik problemlere dönüşmektedir. Zihinsel engeli olan çocukların anneleri çocuklarıyla daha fazla ilgilenmek durumunda kalmakta ve diğer ebeveynlere göre depresyon düzeyleri yükselmektedir (Demir vd., 2012). Engelli çocuğu olan ailelerin yaşadıkları sorunları araştıran Özmen ve Çetinkaya (2012), araştırmaya katılan 106 ailenin %82'sinin kaygı sorunları, %49,1'inin yaşamında sınırlanma sorunları, % 50'sinin ise aile içi uyumsuzluk sorunları olduğunu bulmuşlardır (Demir vd., 2012). Yine ebeveyn stresi ile ilgili yapılan bir çalışmada çocuğu otizmli olan ve olmayan anneler karşılaştırılmış ve otizmli çocuğu olan annelerin stres düzeylerinin daha fazla ancak çocuklarına yakınlık düzeylerinin de diğer annelere göre daha fazla olduğu bildirilmiştir (Hoffman vd., 2009).

Ciğerli vd. (2014), engelli çocuğa sahip ebeveynlerle (37 anne, 13 baba) görüşme tekniğiyle yaptıkları nitel araştırmada, katılımcıların yarısı, çocuklarının tanılanması anında yeteri kadar bilgilendirilmediklerini, uzmanların çocuklarına ve kendilerine çok az zaman ayırdıklarını belirtmişlerdir. Bu ebeveynlerin çoğunluğu, çocukları tanıdıktan itibaren kendilerinin psikolojik desteğe ihtiyaç duyduklarını, eşler arasında problemlerin yaşandığını, evliliklerinin olumsuz etkilendiğini söylemişlerdir. Özellikle eşlerden birinin, çocuğun durumunu kabullenememesinin büyük problemler oluşturduğunu, gelecekte, çocuklarının bakımını kimlerin sağlayacağı konusunda endişe duyduklarını belirtmişlerdir.

Özel gereksinimi olan çocukların ebeveynlerine yönelik psikolojik yardım programları, bu ebeveynlerin uyum ve iyi oluş düzeylerine katkı sağlayabilir. Boonsuchat (2015), anksiyetesi olan otizmli çocukların ebeveynleriyle deneysel bir araştırma yapmıştır. Araştırma sonucunda, katılımcı 10 ebeveynin 5 oturumluk grupla psikolojik danışma sonunda kontrol grubuna göre anksiyete düzeylerinin azaldığı ortaya çıkmıştır. Kulbaş (2015), otizmli çocuğu olan annelerle yaptıkları grupla psikolojik danışma sürecinin sonunda annelerin öz yeterlilik düzeylerinin arttığını ve umutsuzluk düzeylerinin azaldığını bulmuşlardır.

Vural Baltık (2012), zihinsel yetersizliği olan çocukların anneleri ile yaptıkları Psikolojik Destek Programının, bu annelerin umutsuzluk düzeylerini düşürdüğü ve iyimserliklerini

arttırdığını bulmuşlardır. Bir ay sonra yapılan izleme çalışmasında da bu etkinin devam ettiği ortaya çıkmıştır (Vural Baltık, 2012).

Özel Gereksinimli Kardeşi Olan Çocukların Yaşadıkları Sorunlar

Özel gereksinimli olmak bireyin yaşamında birtakım güçlükleri ortaya çıkarmaktadır. Bu güçlükler özellikle uygun sosyal, politik ve kapsayıcı bakış açılarının olmadığı durumlarda çok daha fazla sorunlara yol açabilmektedir. Bu özel çocukların sorunları bir kenara, onların yakın çevresinde özellikle ailesinde yaşanan psikolojik problemler literatürde oldukça fazla çalışılmıştır. Bu çalışmaların yoğunluğu ebeveynlere yönelik olmuştur. Ancak özel gereksinimli çocukların kardeşleri ile ilgili araştırmalar, hem yurt içinde hem de yurt dışında çok az sayıdadır. Bu bölümde bu konu ile ilgili yapılan çalışmalara değinilecektir.

Özel gereksinimli çocukların sosyal ilişkilerdeki bazı yetersizlikleri onların kardeşlerinin, tipik olarak gelişen kardeşlerde ortaya çıkan birlikte oyun oynama, model alma, kardeşten öğrenme gibi olumlu sosyal etkilerden yararlanmasını engellemektedir. Ayrıca özel gereksinimli kardeşi olan çocuklar, utanç, kırgınlık, suçluluk, yalnızlık, bakıcılık rolü üstlenme, başarı beklentisinin altında ezilme gibi karmaşık duygular ve davranışlar sergilemektedirler (Naylor ve Prescott, 2004a; Pak, 2020; Üstdağ ve Bumin, 2014).

Özel gereksinimli kardeşi olan çocukların bu durumda karşı karşıya kaldıkları sorunları Hannon (2012) şu şekilde ayırmıştır: 1. İçsel etkiler 2. Akranları ile ilişkiler 3. Bakım verenle ilişkiler ve 4. Özel gereksinimli kardeşle olan ilişkiler.

- İçsel etkiler: Bu etkiler daha çok çocuğun benlik saygısının düşük olması, içselleştirme sorunlarının yoğun olması ve aile içi yaşanan çeşitli stres olaylarına karşı daha fazla hassasiyet olarak özetlenebilir.
- Akran ilişkileri: Bu çocuklar akranları tarafından etiketlenme korkusu ile karşı karşıyadırlar. Ayrıca engelli kardeşinin sanki bir koruyucusu ya da engelli kardeş kendini anlatamadığı için onun bir çevirmeni gibi hissedebilmektedirler. Bu rol daha çok yetişkin yakınları (dayı, hala amca, büyükbaba vb.) tarafından çocuğa biçilmektedir. Diğer yandan bu çocukların empati duygusunun diğer çocuklara göre daha fazla geliştiğine dair birçok araştırma da mevcuttur.
- Bakım verenle ilişkiler: bu durumda ebeveynler engelli olan ve tipik olarak gelişen çocuklarına karşı hangi ebeveynlik tarzını kullanacakları konusunda kafa karmaşıklığı yaşarlar. Ayrıca bu çocuklar ebeveynlerinin yüklerini hafifletmek için ebeveynleşme sorunları ile karşı karşıyadırlar (Arıkan Çolak, 2019; Barr ve McLeod, 2010).
- Özel gereksinimli kardeşle olan ilişkiler: bu çocuklar bir yandan kardeşlerinin kendi özgürlüklerini engel olmasından ötürü kırgınlık yaşarlarken diğer yandan onların bakımını üstlenme durumunda kaldıkları söylenebilir. Kardeşleri ile dışarı çıkmada ve onun yanında bulunmakta zorluk yaşayabilirler.

Özellikle otizmli kardeşi olan çocuklar diğer çocuklara oranla daha fazla duygusal ve davranışsal sorunlar yaşayabilmektedir (Walton ve Ingersoll, 2015). Cinsiyet açısından bakıldığında

erkeklerin, yaş açısından büyük kardeşlerin böyle bir durumda daha fazla risk altında olduklarını gösteren araştırmalar vardır (Angin ve Erden, 2019; Kaminsky ve Dewey, 2001; Macks ve Reeve, 2007).

Özel gereksinimli çocuk ve onun kardeşi arasındaki ilişkide, ebeveynlerin tutumu oldukça etkilidir. Çoğu zaman engelli çocuğa ayrılan zaman artmakta ve diğer çocuk bu durumda kızgınlık, üzüntü gibi birtakım duygular deneyimlemektedirler. Engelli anneleri ve kardeşleri ile yapılan bazı araştırmalarda, anne çocuk ilişkisinin engelli çocuk bulunan ailelerde daha olumsuz etkilendiği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca engelli çocuğu olan ailelerde yaşayan büyük kız kardeşlerin anneleriyle daha ilişkisel sorunlar daha yoğun olmaktadır (Pak, 2020; Şahin, 2017).

Özel gereksinimli çocukların kardeşleri, tipik olarak gelişen çocukların kardeşleri ile karşılaştırıldığında daha az rekabet ve kardeşe karşı hayranlık duyguları geliştirdiklerini bulgulayan çalışmalar da vardır (Kaminsky ve Dewey, 2001). Bu olumlu özellikler prososyal davranış denilen davranış şekilleriyle kavramsallaştırılabilir. Prososyal davranış, bir çocuğun, yardıma ihtiyacı olan başka birine yardım etme, iş birliği yapma, anlayış gösterme, koruma gibi olumlu sosyal davranışlar olarak tanımlanmaktadır (Pak, 2020). Özel gereksinimi olan çocukların kardeşlerinde bu özellikler azımsanmayacak ölçüde gelişmiştir (Hayden vd., 2019).

Özel gereksinimli kardeşe sahip çocuk ve ergenler, buldukları durumdan kaynaklı birçok duygusal deneyim yaşarlar. Bu duygular olumlu ya da olumsuz olabilir. Duygular herhangi bir duruma karşı uyum sağlama yeteneğimizin önemli bir parçasıdır. Bu çocuklar da aile içerisinde stres yaratma riskine sahip olan engelli bir kardeşin varlığından kaynaklı sağlıklı ve sağlıklı olmayan, uyuma yönelik birtakım duygularla baş etmeye çalışırlar. Bu duyguların temelinde yatan ihtiyaçların, anlaşılması, ifade edilmesi ve sağlıklı bir şekilde karşılanması için bir uzmana ihtiyaç duyabilirler. Ancak psikolojik destek ya da müdahaleden önce, bu çocukların neye ihtiyaç duydukları, hangi duyguları yoğun yaşadıkları ve hangileriyle baş etmekte zorlandıkları konusunun ele alınması önemlidir (Strohm, 2006). Ayrıca, aile içindeki ilişkilerin belirlenmesi ve ailenin sürece nasıl destek vereceği üzerine de odaklanılmalıdır. Bu çocukların, hangi duyguları yoğun yaşadıklarını literatür çerçevesinde şu şekilde özetleyebiliriz:

- **İzolasyon duygusu:** Özel gereksinimli çocukların kardeşleri kendilerini diğer çocuklardan farklı hissedebilir. Çevresiyle ve kardeşleriyle sınırlı ilişki içerisine girebilirler (Sınanmış ve Kolburan, 2019). Çevrelerindeki insanlar bu çocuklardan sürekli sıcak ve sevgi dolu sözcükler beklerler. Ebeveynleri engelli kardeşin başka sorunlarıyla ilgilenirken, bu çocuklar kendi istek ve ihtiyaçlarını dile getirmeyi bir lüks olarak algılayabilir ve içe kapanabilirler. Bu durumdaki çocukların kendi durumlarına benzeyen koşullara sahip diğer çocuklarla etkileşim kurması, onlara yalnız olmadıklarını hissettirir ve iyi gelebilir (Strohm, 1995, 2006).
- **Öfke ve kızgınlık duyguları:** Kardeşler arasında zaten hali hazırda öfke ve düşmanca davranışlar bir sorun olurken, özel gereksinimli çocukların kardeşleri, ebeveynlerinin engelli kardeşe daha hassas ve esnek davranmasından kaynaklı öfke ve kızgınlık

duyguları yaşayabilirler. Diğer yandan çevredeki diğer çocukların alay etme davranışları da onları kızdırabilir (Dunn ve McGuire, 1992; Strohm, 2006).

- **Utanma duyguları:** Bu kardeşler genellikle arkadaşlarının evlerine gelmesinden ya da engelli kardeşiyle yanyanayken arkadaşlarına görünmekten dolayı utanabilirler. Çevreden gelen merak dolu bakışlarda onları utandırabilir. Ayrıca engelli kardeş büyükse ve anne-babası tarafından altı değiştiriliyorsa da bu utanç verici olabilir (Naylor ve Prescott, 2004b; Strohm, 2006; Walton ve Ingersoll, 2015).
- **Korku:** Engelli kardeşin fiziksel olarak güçlü olması ve saldırgan bir yapısı olması onları korkutabilir. Ayrıca kriz durumlarında ya da engelli kardeşin hastanede kalmak zorunda olduğu ciddi durumlarda kardeşlerine bir şey olacağı korkusu yaşayabilirler.
- **Keder:** Ailede özel gereksinimli bir çocuğun olması ebeveynlerin kayıp ve keder duygularını ortaya çıkarabilir. Ebeveynlerin yaşadığı bu duygular tipik gelişim gösteren diğer çocuğa da yansiyabilir ve bu çocuklarda keder, üzüntü gibi duygular yaşayabilirler. Kardeşler de normal gelişim gösteren bir kardeş beklentisinin hayal kırıklığıyla kayıp duygusu yaşayabilirler.
- **Mükemmel olma baskısı:** Bu çocuklar kendilerini göstermek, ilgi çekmek için mükemmel olma eğilimine girebilir ve aşırı uyumlu çocuk, akıllı çocuk olma gibi özellikler geliştirebilirler. Ayrıca ebeveynler, engelli kardeşin karşılayamadığı başarı duygusunu yaşamak için bu çocuklara daha fazla baskı yapabilirler.
- **Suçluluk duyguları:** Özel gereksinimli çocuğun kardeşleri, kendi başarıları ya da yapabildikleri konusunda mutluluk duyarken bir anda engelli kardeşinin bunları yapamadığı durumlar gözünün önüne geldiğinde, suçluluk ve utanç duygusu yaşayabilirler.
- **Aşırı sorumluluk duygusu:** Bu kardeşler bazen engelli kardeşinin bakımından sorumlu olabilirler. Birçok konuda ebeveynlerine yardım etmek ve onların işlerini kolaylaştırmak isterler. Bu durum bazen bu çocuklar için olumlu sonuçlar doğururken, bunu istemedikleri zamanlarda, kendi güçlerini çok aşan durumlarda, zorunluluk hissettiklerinde, kendi eğlence ve oyun ihtiyaçlarını ötelemek zorunda kaldıklarında kötü sonuçlar doğurabilir.
- **Bağımsızlık duyguları:** Bu çocuklar evden ayrılmak durumunda kaldıkları, yetişkinliğe adım attıkları ya da üniversite okumak için başka şehre gitmek zorunda kaldıklarında zor duygular yaşarlar. Ailelerini yalnız bıraktıklarını düşünüp suçluluk hissedebilirler (Naylor ve Prescott, 2004b; Strohm, 2006; Walton ve Ingersoll, 2015).

Özel gereksinimli bir kardeşe sahip olmak, tipik olarak gelişen çocuk için zorlayıcı ve stres yaratan bir durum olarak algılansa da bazı durumlarda bu çocukların kişilik gelişimine olumlu katkıları olabilmektedir (Crouthamel, 1988; Hannon, 2012; Walton ve Ingersoll, 2015). Bu zorlu duygularla başa çıkan, sağlıklı bir uyum süreci geçiren çocukların, bu risk teşkil eden durumu pozitifçe çevirdikleri hatta tipik olarak gelişen kardeşlerden ruhsal anlamda daha iyi olduklarını

ortaya koyan çalışmalar da mevcuttur. Uzun vadede kardeşler, bir erkek veya kız kardeşinin başarılarında hoşgörü ve şefkat, içgörü ve olgunluk, sorumluluk ve gurur gibi bir dizi olumlu nitelik geliştirebilir (Strohm, 2006). Bu durumun birçok kardeşin yardım mesleklerine girmesini sağladığına dair kanıtlar vardır, bu da büyürken üstlendikleri sorumluluklardan doğan bir ilerleme gibi görünebilir. Bu süreç içerisinde kendi ihtiyaçlarından da ödün vermeyen çocuklar, sadece toplum için değil, özel gereksinimli kardeş için de çok olumlu etkilerde bulunabilirler (Strohm, 2006).

Özel Gereksinimli Çocukların Kardeşlerinin Psikolojik İhtiyaçları ve Bu İhtiyaçlara Yönelik Psikolojik Destek ve Müdahale Programları

Özel gereksinimli çocukların kardeşlerinin çeşitli duygular yaşadıkları ve bunların birtakım ihtiyaçların yeteri kadar karşılanamamasından kaynaklandığı söylenebilir. Bu ihtiyaçlar aile sistemi içerisindeki yerlerinden kaynaklanan ve toplumsal birtakım önyargılarla desteklenen olumsuz deneyimleri içermektedir. Toplumun engelliliğe bakış açısı, ailenin engelli bir çocuk sonrasında yaşadıkları olumsuz duygusal deneyimler ve aile olarak yaşamsal güçlükler, kardeşleri de etkileyebilmektedir. Özel gereksinimli çocukların kardeşleri, benlik saygısı, sosyal ilişkiler ve özellikle sosyal desteğin azlığı nedeniyle diğerleri ile kaynaşma konularında sorunlar yaşarlar. Bu nedenle kapsayıcılık bağlamında bir psikolojik destek grubunun varlığı ve onlara sunulacak profesyonel yardım, bu çocuklara olumlu katkılarda bulunabilir (D'Arcy vd., 2005; Hannon, 2012).

Özel gereksinimli çocukların kardeşlerinin iyi oluşunu ve psikolojik olarak güçlü kalmalarını sağlayan birçok faktör vardır. Bunlar; sosyoekonomik düzey, engelli kardeşin engel türü ve düzeyi, anne-baba tutumları, sosyal desteğin fazla olması gibi faktörler olarak sayılabilir (Arıkan Çolak, 2019; Naylor ve Prescott, 2004a). Naylor ve Prescott (2004), özel gereksinimli çocukların kardeşleri için yapılacak bir psikolojik destek programında bu kardeşlerin ihtiyaçlarını analiz etmişler ve şu ihtiyaçları bulmuşlardır: "1. Benlik saygısının yükseltilmesi 2. Yaşam kalitesinin arttırılması 3. Sosyal etkileşim ve becerilerin kazanılması 4. Aile içerisindeki baş etme becerilerinin kazandırılması ve 5. Kardeşinin özel ihtiyacı ya da tanısı hakkında bilgi sahibi olması".

Özel gereksinimli çocukların ihtiyaçlarına yönelik en öne çıkan destek programı Sibshop'tur (Johnson ve Sandall, 2005). Sibshop özel gereksinimli çocukların kardeşlerinin sosyal destek eksikliğini gidermek ve onları kendileri gibi olan diğer kardeşlerle (8-12 yaş aralığında) bir araya getirerek paylaşımlarını arttırmak amacıyla Don Meyer (1994) tarafından geliştirilmiştir (D'Arcy vd., 2005). Bu programın hedefleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Rahat ve eğlenceli bir ortamda diğer kardeşlerle tanışmak.
2. Engelli bir kardeşe sahip olmanın olumlu ve endişe verici taraflarını birbirleriyle paylaşmalarını sağlamak.
3. Diğer kardeşlerin engelli bir kardeş ile yaşamının getirdiği durumları nasıl ele aldıklarını öğrenmek.
4. Özel gereksinimli kardeşin ihtiyaçlarını daha yakından tanımak ve anlamak.

Sibshop programı ile ilgili Washington Üniversitesi'nin yaptığı geniş katılımlı bir ankete göre (Johnson ve Sandall, 2005), çocukken Sibshop programına katılan ve şimdi yetişkin olan kardeşlerin %90'ından fazlası duygularının olumlu yönde değiştiğini, üçte ikisinin başa çıkma stratejilerini öğrendiği, tamamının yetişkin yaşamındaki ilişkileri olumlu yönde etkilediğini ve bu programı başkalarına da tavsiye edeceklerini bildirmişlerdir.

Bir diğer çalışmada, Crouthamel (1988), engelli çocukların kardeşlerinden bir grup süreci gerçekleştirmiştir. Bu grup, altı farklı kategorideki engelli çocukların, 8-13 yaş arasındaki kardeşlerinden oluşturulmuştur. Crouthamel (1988) bu grup çalışmasında herhangi bir yapılandırılmış plan kullanmamış ve grubun kendi dinamiğiyle ilerlemesine izin vermiştir. Bu kardeş grubunun, sonuç olarak kardeşlerin aile içerisinde daha iyi uyum sağlamalarına, çevreden gelen utanç ve duyarsızlık durumları ile baş etmelerine, karşılaştıkları olumsuz durumları daha az kişiselleştirmelerine yardımcı olduğu ortaya çıkmıştır.

Bir başka kardeş grubu çalışması Tsao ve McCabe (2010) tarafından otizmli çocukların kardeşleri ile yapılmıştır. Bu gruptaki çocuklar otizmli kardeşleri ile verimli ve nitelikli bir şekilde oyun oynamak, onlarla geçinmeyi ve etkileşimi arttırmak amacıyla bir araya getirilmiştir. Araştırmanın sonuçları ebeveynler tarafından ve gruba dâhil olan çocuklar açısından oldukça memnuniyet verici bulunmuştur.

Konuk Er (2011) doktora tezinde, özel gereksinimli çocukların kardeşlerine ve ailelerine yönelik iki ayrı program geliştirmiş ve bu programları deneysel olarak sınamıştır. Kardeş eğitimi (10-15 yaş arası) programının amaçları şu şekilde özetlenebilir. 1. Kendilerini grup içerisinde ve dışarısında rahat ve huzurlu hissetmeleri 2. Kardeşleri ile ilgili olumlu ve olumsuz duygularını paylaşabilmeleri, 3. Engelli kardeşine nasıl yardımcı olacağı konusunda bilgi sahibi olup sorumluluk alabilmeleri 4. Akranları ile olumlu ilişkiler kurabilmeleri. Araştırma sonucunda özel gereksinimli kardeşe sahip olan çocuklar kardeşlerine ilişkin olumlu tutum ve davranışlar geliştirebilmişlerdir.

Sonuç ve Öneriler

Aile içerisinde ebeveynlerin özel gereksinimli çocuğun ihtiyaçlarına fazla odaklanması, yine ebeveynlerin bu özel durumla ilgili yaşadıkları kaygılar, korkular ve çeşitli problemler bu kardeşleri de olumsuz şekilde etkilemektedir (Crouthamel, 1988; Naylor ve Prescott, 2004a; Walton ve Ingersoll, 2015). Örneğin; otizmli bir ablanın ya da abinin takıntı krizleri, bağırma ve öfke nöbetleri, ebeveynlerden daha fazla bu kardeşleri olumsuz etkileyebilir. Korku, kaygı, stres gibi tepkiler ortaya çıkarabilir. Tam tersinden özel gereksinimli çocuğundan eğitimsel anlamda vazgeçen ebeveyn, bu kardeşlerden beklentilerini yüksek tutarak mükemmeliyetçi tutumlar sergileyebilir (Hannon, 2012). Tüm bunlar bu çocukların okul ve sınıf ortamına yansıtacak, onları dezavantajlı bir konuma düşürecektir. Dolayısıyla aile sistemi içerisinde olup biten her durum bu sistemin parçası olan çocukları da etkiler (Çetrez İşcan ve Malkoç, 2017; Margalit vd., 1992; Palancı, 2018).

Öncelikle bu çocukların engelli kardeşlerini kabul edebilmeleri, duygularını rahatça ifade etmeleri, yalnız olmadıklarını hissetmeleri onların psikolojik açıdan iyi oluşlarına katkı sunacaktır (D'Arcy vd., 2005; Gass vd., 2007; Üstdağ ve Bumin, 2014). Bu çocuklar desteklendiğinde ve

güçlendiklerinde, aynı okulda olan kardeşlerinin de akranları tarafından kabul edilmesini sağlayabilecek, kapsayıcı bir eğitim ortamına hizmet edebileceklerdir.

Eğitimciler, psikolojik danışmanlar ve öğretmenler, öğrencilerin yaşadıkları eğitime katılım problemini ailevi sorunlardan bağımsız görmemektedir. Aile sistemi içerisinde yaşanan herhangi bir sorun bu sistemin bir parçası olan çocuklara da yansımaktadır (Minuchin, 1974). Duygusal ve sosyal sorunları olan çocukların risk altında oldukları bilinmektedir (Finkelhor, 2008; Güngör, 2013). Bu risk etmenlerini azaltmak ve öğrencinin eğitim sürecine aktif ve olumlu bir şekilde katılmasını sağlamak, ancak yaşanan problemleri empatik, çözüm odaklı, destekleyici ve kapsayıcı yaklaşımlarla mümkün olacaktır (Çelik, 2017; Terzi, 2014).

Kapsayıcı eğitimde Okul psikolojik danışma hizmetlerinin bir görevi de herhangi açıdan duygusal zorlanmaya, sosyal kabul problemlerine ve dışlama gibi zorbalık davranışlarına maruz kalan çocuklara ulaşabilmek, önleyici ve müdahale edici tedbirleri alabilmektir (Pautina vd., 2020). Bu anlamda psikolojik danışmanlar, özel gereksinimli kardeşi olan bu öğrencilerin yaşadıkları güncel problemleri ele alabilmeli, problemi derinlemesine anlayabilmeli ve çözüm yollarına ilişkin stratejiler geliştirebilmelidirler. Dünyada bu özel kardeşlere yönelik birçok uygulama pratiği ve araştırma bu makale yoluyla ele alınmaya çalışılmıştır. Aynı zamanda bu makale özel gereksinimli kardeşi olan çocuklar ile ilgili olarak, okul psikolojik danışmanlarına ve öğretmenlere küçük bir rehber görevi üstlenebilir.

Okul psikolojik danışmanları çalıştıkları okullarda, özel gereksinimli kardeşi olan bu çocuklar hakkında daha fazla bilgi toplayabilir ve risk grubunda olan öğrencilere yönelik çalışmalar yapabilirler. Örneğin, her eğitim yılı başında toplanan Öğrenci Tanıma Form'larına "özel gereksinimli kardeşe sahip olma" durumu eklenebilir. Okul psikolojik danışmanları, bu özel kardeşlerin yaşadıkları duygusal ve davranışsal problemler konusunda bireysel ve grupla psikolojik danışma stratejileri geliştirmelidirler. Örneğin, özel kardeşlerle ilgili yapılandırılmış psiko-eğitim çalışmalarını inceleyebilir ve kendi okullarına yönelik uyarlamalarla uygulanabilir bir program oluşturabilirler. Sınıf ve branş öğretmenleri özel gereksinimli kardeşi olan çocuklar hakkında daha fazla bilgi alabilir, akademik açıdan zorlanan bu öğrencilerinin sorunlarına duyarlı bir şekilde kapsayıcı bir sınıf iklimi oluşturabilir, zorlandıkları durumlarda okul PDR servislerine öğrencileri yönlendirebilirler. Okul yönetimi öğrencilerin ilgi ve yeteneklerine yönelik sanatsal ve sportif çalışmalarını arttırarak bu öğrencilerin de sosyo-duygusal ihtiyaçlarına duyarlı kapsayıcı bir okul iklimi oluşturabilir. Bu iklimin oluşmasında okul psikolojik danışmanlarının bilgi verme ve yöneltme hizmeti sunması önemlidir.

Kaynakça

- Alloy, L. B., Peterson, C., Abramson, L. Y., ve Seligman, M. E. (1984). Attributional style and the generality of learned helplessness. *Journal of Personality and Social Psychology*, 46(3), 681-687. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.46.3.681>
- Angin, E., ve Erden, G. (2019). Otizm ve Kardeşlik Deneyimi: Kardeşlik İlişkisi ve Psikolojik Uyum Üzerine bir Derleme. *Nesne Psikoloji Dergisi*, 7(14), 127-135. <https://doi.org/10.7816/nesne-07-14-08>
- Arıkan Çolak, D. (2019). *Özel gereksinimli ve sağlıklı kardeşe sahip bireylerde ebeveynleşme olgusu ile*

ilişkili değişkenlerin incelenmesi. Hacettepe Üniversitesi.

- Ataman, A. (2003). Özel gereksinimli çocuklar ve özel eğitime giriş. Gündüz eğitim ve yayıncılık.
- Barr, J., ve McLeod, S. (2010). They never see how hard it is to be me: Siblings' observations of strangers, peers and family. *International Journal of Speech-Language Pathology*, 12(2), 162-171. <https://doi.org/10.3109/17549500903434133>
- Beardsall, L., ve Dunn, J. (1992). Adversities in Childhood: Siblings' Experiences, and their Relations to Self- Esteem. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 33(2), 349-359. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1992.tb00871.x>
- Boonsuchat, J. (2015). Group Counseling for Reducing the Anxiety in Parents of Children with Autism. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 197, 640-644. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2015.07.051>
- Brown, J. R., ve Dunn, J. (1996). Continuities in Emotion Understanding from Three to Six Years. *Child Development*, 67(3), 789-802. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.1996.tb01764.x>
- Bryant, B. K., ve Crockenberg, S. B. (1980). Correlates and dimensions of prosocial behavior: a study of female siblings with their mothers. *Child Development*, 51(2), 529-544. <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/7398455>
- Byrne, E. A., ve Cunningham, C. C. (1985). The Effects Of Mentally Handicapped Children On Families-A Conceptual Review. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 26(6), 847-864. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1985.tb00602.x>
- Ciğerli, Ö., Topsever, P., Alvur, T., ve Görpelioğlu, S. (2014). Engelli Çocuğu Olan Anne-Babaların Tanı Anından İti baren Ebeveynlik Deneyimleri: Farklılığı Kabullemek. *Turkish Journal of Family Medicine and Primary Care* . <https://doi.org/10.5455/tjfm.159761>
- Corey, G. (2008). *Psikolojik Danışma, Psikoterapi Kuram ve Uygulamaları*. Mentis Yayıncılık.
- Crouthamel, C. S. (1988). Siblings of handicapped children: A group support program. *Early Child Development and Care*, 37(1), 119-131. <https://doi.org/10.1080/0300443880370109>
- Çelik, R. (2017). Adalet, Kapsayıcılık ve Eğitimde Hakkaniyetli Fırsat Eşitliği. *Fe Dergi*, 9(2), 17-29. https://doi.org/10.1501/Fe0001_0000000185
- Çetin, K. (2018). Engelli Çocuklara Sahip Ailelerin Çocuklarını Kabul-Reddi İle Sosyal Destek İlişkisinin Çeşitli Değişkenlerce Yordanması. *Journal of Educational Sciences Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 9(2), 137-154. <http://dergipark.gov.tr/aduefebder>
- Çetrez İşcan, G., ve Malkoç, A. (2017). Özel Gereksinimli Çocuğa Sahip Ailelerin Umut Düzeylerinin Başa Çıkma Yeterliği ve Yılmazlık Açısından İncelenmesi An Examination of Hope Levels of Families with Special Needs Children in terms of Coping and Resilience. In *Cilt* (Vol. 7).
- D'Arcy, F., Flynn, J., McCarthy, Y., O'Connor, C., ve Tierney, E. (2005). Sibshops. An evaluation of an interagency model. *Journal of Intellectual Disabilities*, 9(1), 43-57. <https://doi.org/10.1177/1744629505049729>
- Deater-Deckard, K., ve Dunn, J. (2002). Sibling relationships and social-emotional adjustment in different family contexts. *Social Development*, 11(4), 571-590. <https://doi.org/10.1111/1467-9507.00216>
- Demir, G., Özcan, A., ve Kızırmak, A. (2012). Zihinsel Engelli Çocuğa Sahip Annelerin Depresyon Düzeylerinin Belirlenmesi. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 13, 4.
- Dunn, J. (1988). Sibling Influences on Childhood Development. *Journal of Child Psychology and*

- Psychiatry*, 29(2), 119–127. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1988.tb00697.x>
- Dunn, J. (2014). Sibling relationships across the life-span. In S. Sherwin-White & D. Hindle (Eds.), *SIBLING MATTERS* (p. 69). KARNAC.
- Dunn, J., ve McGuire, S. (1992). Sibling and Peer Relationships in Childhood. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 33(1), 67–105. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1992.tb00859.x>
- ER, R. (2011). *Aile ve Kardeş Eğitimi Programının Engelli Çocuğa Karşı Tutum Ve Davranışlara Etkisi*. Selçuk Üniversitesi.
- Erdi KULBAŞ. (2015). *Grupla Psikolojik Danışma Uygulamasının Otizmlı Çocuğu Olan Annelerin Özyeterlilik Ve Umutsuzluk Düzeylerine Etkisinin İncelenmesi*. Beykent Üniversitesi.
- Fareo, D. O. (2015). Counselling intervention and support programmes for families of children with sepcial educational needs. *Journal of Education and Practice*, 6(10), 103–109. <https://doi.org/>
- Finkelhor, D. (2008). Children at Risk. In *Childhood Victimization* (pp. 47–64). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780195342857.003.0003>
- Gass, K., Jenkins, J., ve Dunn, J. (2007). Are sibling relationships protective? A longitudinal study. *Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 48(2), 167–175. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.2006.01699.x>
- Gökmen, G. (2020). Okul Psikolojik Danışmanlığında Hak Savunuculuğu. *Journal of Inclusive Education in Research and Practice*, 1(1), 55–73.
- Güngör, M. (2013). Risk Altındaki Çocukların Aile Yapıları ve Suça Yönelimleri (Mersin İli Örneği). *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9(2), 421–434. <https://doi.org/10.17860/efd.51083>
- Hannon, M. D. (2012). Supporting Siblings of Children with Disabilities in the School Setting: Implications and Considerations for School Counselors. *Journal of School Counseling*, 10(13). <http://ezproxy.umsl.edu/login?url=http://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=eric&AN=EJ978869&site=ehost-live&scope=site>
- Hayden, N. K., McCaffrey, M., Fraser- Lim, C., ve Hastings, R. P. (2019). Supporting siblings of children with a special educational need or disability: An evaluation of Sibs Talk, a one- to-one intervention delivered by staff in mainstream schools. *Support for Learning*, 34(4), 404–420. <https://doi.org/10.1111/1467-9604.12275>
- Hoffman, C. D., Sweeney, D. P., Hodge, D., Lopez-Wagner, M. C., ve Looney, L. (2009). Parenting Stress and Closeness. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 24(3), 178–187. <https://doi.org/10.1177/1088357609338715>
- Johnson, A., ve Sandall, S. (2005). *University of Washington Survey: Positive Results of Sibshops Last into Adulthood*. www.siblingsupport.org
- Kaminsky, L., ve Dewey, D. (2001). Siblings Relationships of Children with Autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 31(4), 399–410. <https://doi.org/10.1023/A:1010664603039>
- Kandel, I., ve Merrick, J. (2007). The child with a disability: Parental acceptance, management and coping. In *TheScientificWorldJournal* (Vol. 7, pp. 1799–1809). <https://doi.org/10.1100/tsw.2007.265>
- Macks, R. J., ve Reeve, R. E. (2007). The adjustment of non-disabled siblings of children with autism. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 37(6), 1060–1067. <https://doi.org/10.1007/s10803-006-0249-0>

- Margalit, M., Raviv, A., ve Ankonina, D. B. (1992). Coping and Coherence Among Parents With Disabled Children. *Journal of Clinical Child Psychology*, 21(3), 202–209. https://doi.org/10.1207/s15374424jccp2103_1
- McHale, S. M., Updegraff, K. A., ve Whiteman, S. D. (2012). Sibling Relationships and Influences in Childhood and Adolescence. *Journal of Marriage and Family*, 74(5), 913–930. <https://doi.org/10.1111/j.1741-3737.2012.01011.x>
- Minuchin, S. (1974). *Families and Family Therapy*. Harvard University Press.
- Naylor, A., ve Prescott, P. (2004a). Invisible children? The need for support groups for siblings of disabled children. *British Journal of Special Education*, 31(4), 199–206. <https://doi.org/10.1111/j.0952-3383.2004.00355.x>
- Naylor, A., ve Prescott, P. (2004b). Invisible children? The need for support groups for siblings of disabled children. *British Journal of Special Education*, 31(4), 199–206. <https://doi.org/10.1111/j.0952-3383.2004.00355.x>
- Oral, A., Aydın, R., Ketenci, A., Akyüz, G., Sindel, D., ve Yalman, A. (2016). Dünya Engellilik Raporu: Türkiye’de engellilik ile ilgili konuların analizi ve fiziksel tıp ve rehabilitasyon tıp uzmanlığının katkıları. *J Phys Med Rehab*, 1(62), 83–97. <https://doi.org/10.5606/tftrd.2016.219>
- Özmen, D., ve Çetinkaya, A. (2012). Engelli Çocuğa Sahip Ailelerin Yaşadığı Sorunlar. *Ege Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Dergisi*, 28(3), 35–49.
- Pak, M. (2020). Engelli Kardeşi Olan Çocukların Anneleri ile İlişkileri Üzerine Bir Alan Çalışması. *Turkish Journal of Child and Adolescent Mental Health*, 27(1), 33–39. <https://doi.org/10.4274/tjcamh.galenos.2020.24633>
- Palancı, M. (2018). Engelli Çocuğa Sahip Anne Babaların Aile Yılmazlığı, Öznel İyi Oluş ve Evlilik Uyumlarının Psiko-Sosyal Yeterlikler ile Yordanması. *Eğitim ve Bilim*, 43(193), 217–236. <https://doi.org/10.15390/EB.2017.4384>
- Pautina, A. R., Pratiwi, W., ve Taligansing, S. Y. (2020). Guidance And Counseling Programs For Inclusive Education In Primary School. *Al-Bidayah: Jurnal Pendidikan Dasar Islam*, 11(2), 280–297. <https://doi.org/10.14421/al-bidayah.v11i2.218>
- Şahin, Z. B. (2017). *Otizm veya Özgül Öğrenme Güçlüğü Tanısı Almış Çocukların Annelerinde, Tükenmişlik Belirtileri ile Başa Çıkma Stratejileri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Haliç Üniversitesi.
- Sherwin-White, S. (2014). Melanie Klein’s thoughts on brothers and sisters. In D. Hindle & S. Sherwin-White (Eds.), *Sibling Matters A Psychoanalytic, Developmental, and Systemic Approach* (p. 42). KARNAC.
- Sınanmış, N., ve Kolburan, Ş. G. (2019). Kardeşi Otizmli Olan ve Olmayan Ergenlerin Kardeş İlişkileri ve Sosyal Kaygı Düzeylerinin Karşılaştırılması. *Aydın Sağlık Dergisi*, 5(1), 13–50.
- Strohm, K. (1995). Siblings of Children With Special Needs. In *Child Care in Practice* (Vol. 2, Issue 1). <https://doi.org/10.1080/13575279508412873>
- Strohm, K. (2006). *Siblings of children with special needs*. www.learninglinks.org.au
- Terzi, L. (2014). Reframing inclusive education: educational equality as capability equality. *Cambridge Journal of Education*, 44(4), 479–493. <https://doi.org/10.1080/0305764X.2014.960911>
- Tsao, L.-L., ve McCabe, H. (2010). Why Won’t He Play With Me? *Young Exceptional Children*, 13(4), 24–35. <https://doi.org/10.1177/1096250610377163>
- Uğuz, Ş., Toros, F., İnanç, Y. B., ve Çolakkadıoğlu, O. (2004). Zihinsel ve/veya bedensel engelli çocukların annelerinin anksiyete, depresyon ve stres düzeylerinin belirlenmesi. *Klinik*

Psikiyatri Dergisi, 7(1), 42-47. <https://app.trdizin.gov.tr/makale/TXprNU56ZzQ>

Ünal, N. (2009). Zihinsel Engelli Çocukların Annelerinin Çocuk Yetiştirme Tutumları İle Normal Gelişim Gösteren Çocukların Zihinsel Engelli Kardeşlerine Yönelik Davranışlarının İncelenmesi [Ankara Üniversitesi]. In *Bifurcations* (Vol. 45, Issue 1). <https://doi.org/10.7202/1016404ar>

Üstdağ, E. L., ve Bumin, G. (2014). Engelli Çocuklar ve Kardeşleri için Uygulanan Grup Aktivitelerinin Toplumsal Katılım ve Kardeş İlişkileri Üzerine Etkisinin İncelenmesi: Pilot Çalışma. *Ergoterapi ve Rehabilitasyon Dergisi*, 2(3), 141-147.

Vural Baltık, M. (2012). Psikolojik Destek Programı'nın, Zihinsel Yetersizliği Olan Çocukların Annelerinin Umutsuzluk Ve İyimserlik Düzeylerine Etkisinin İncelenmesi. *Ondokuz Mayıs Univ. Eğitim Fakültesi*, Volume 31(31), 64-88. <https://doi.org/10.7822/egt95>

Walton, K. M., ve Ingersoll, B. R. (2015). Psychosocial Adjustment and Sibling Relationships in Siblings of Children with Autism Spectrum Disorder: Risk and Protective Factors. *Journal of Autism and Developmental Disorders*, 45(9), 2764-2778. <https://doi.org/10.1007/s10803-015-2440-7>